

Tautų susiliejiimo koncepcija Lietuvoje: ideologija ir praktika

Kaip ir kiekviena daugiatautė imperija, Sovietų Sąjunga susidūrė su kultūrinių bei socialinių skirtumų sukeltomis problemomis bei įtampomis. Unifikacija atrodė galinti jas išspręsti. Tačiau sovietinė ideologija teigė tautų lygybę ir internacionalinį bendrumą. Tai apsunkino bandymų unifikuoti ir rusifikuoti ideologinį pagrindimą.

Propagandos bandymas apeliuoti tik į klasinius žmonių jausmus ankstyvuojų SSRS egzistavimo laikotarpiu pasirodė nepakankamas propagandiniu požiūriu, todėl Stalino valdymo laikais jis papildytas susovietinto rusiškumo propaganda. Stipriu rusifikacijos veiksmu buvo ir „biurokratijos rusifikacija“, kai iš Centro atsiųsti emisarai, specialistai, menkai susiję su respublikomis (ypač saugumo darbuotojai), leido Centrai tiesiogiai valdyti visą SSRS. Juk šie atvykėliai būdavo skiriami net ir į svarbias pareigas rajonuose, neretai priklausydavo ir kompartijos CK nomenklatūrai. Dažniausiai tokie iš toli atsiųsti darbuotojai mokėjo tik rusiškai, todėl prisidėdavo prie rusų kalbos virtimo administracine ir viešąja kalba, kas kėlė didelį lietuvių nepasitenkinimą.

Tokia kontrolės ir valdymo sistema vietinių respublikų vadovybėms Stalino laikais nesuteikdavo daug veikimo laisvės, ką labai gerai parodo atsiminimuose užfiksuotas faktas, jog Sniečkus miegodavo savo kabinete laukdamas Stalino skambučio. Kartu su ideologizacija, Stalino kultu tokia centralizacija ir su ja glaudžiai susijusi rusifikacija buvo sovietinį režimą integruojantys dalykai (funkcinėje ir ideologinėje sferose). Tuo pačiu rusų tautą galima matyti kaip simbolinį Stalino atitikmenį tautybių lygmenyje – vyresnysis brolis ir mokytojas.

Po Stalino mirties Berija ėmėsi plačios tautinių mažumų palaikymo akcijos visoje Sovietų Sąjungoje. Lietuvoje tai virto kadru sulietuvinimo kampanija, rusakalbių specialistų ir emisarų išsiuntimu iš Lietuvos. Aišku, Berija tikėjosi remtis nacionaliniais kadrais, turbūt ir savo pastatytais (ne veltui Sniečkus taip baiminosi jo valdymo). Tačiau kartu galima spėti, jog tai galėjo būti ir bandymo keisti SSRS tautas integruojančius mechanizmus pradžia, kai vieną integruojančią ašį (ideologija – saugumas – „biurokratinė rusifikacija“) pakeisti kita, labiau paremta nacionalinėmis biurokratijomis.

Nors Berija valdžios ir neišlaikė, tačiau SSRS valdymo mechanizmas vis tiek pasikeitė. Po Stalino mirties įvyko politinių ir ekonominių sprendimų decentralizacija. Žinoma, Centro nurodymai ir toliau buvo privalomi, tačiau jų buvo gerokai mažiau: Centras respublikas pradėjo valdyti netiesiogiai, per vietinius elitus.

Kitaip turbūt ir nebuvo įmanoma. Juk neliko vieno svarbiausių valdymo mechanizmų – teroro ir jo keltos baimės. Tai leido žmonėms atviriau reikšti savo nepasitenkinimą, iškilo daug anksčiau režimo slopintų problemų ir įtampų, taip pat ir tautinių. Todėl reikėjo pertvarkyti valdymo būdą, kad jis tiksliau spręstų tokias problemas. O geriausiai situaciją vietose galėjo matyti ir tiksliausius sprendimus priimti vietinė administracija. Tuo pačiu keitėsi ir režimo legitimacija – iš ideologinės į patriotinę ir nacionalistinę. Jei sovietinis patriotizmas dar šiaip ne taip galėjo būti vienodas nepaisant tautinių skirtumų, tai rėmimasis nacionalizmais reiškė išcentrinių tendencijų stiprėjimą Sovietų Sąjungoje. Tam priešpastatyti buvo galima tik visuomenės unifikacijos stiprinimą.

Taigi, postalininiu laikotarpiu keitėsi rusifikacijos pobūdis. Stalino laikais vyko administracijos rusifikacija „iš viršaus“, taip veikiant visą visuomenę, po jo mirties vykdyta įvairaus intensyvumo pačios visuomenės rusifikacija, daugiau per švietimą ir darbininkų masių judėjimą. Tiriant rusifikaciją nebegalima kalbėti tik apie Centro politiką, turime žiūrėti, kokią politiką vykdė respublikos vadovybė, ypač tokia ilgaamžė, o tuo pačiu ir galinti apginti savo interesus, kaip Lietuvos. Todėl reikia turėti omenyje, kad bet kokios politikos įgyvendinimas vyksta dvejuose lygmenyse.

Tiek Centras, tiek respublikų vadovybės savo ruožtu turėjo žaisti dvigubus žaidimus, kuriuos labai gerai paaikškina Barringtono Mooro padaryta skirtis tarp formaliosios ir operacinės ideologijų. Formalioji ideologija – tai šventraštis, kuris beveik nesikeičia, tai esminiai ideologiniai postulatai ir klišės. Jos jungia visuomenę, legitimuoja režimą, todėl jų keisti negalima. O štai operacinė ideologija gali gerokai nutolti nuo formaliosios taikydamosi prie konkrečių realiųjų, tiek prie siekio unifikuoti visus SSRS gyventojus, tiek ir atsiliepti į įvairių regionų gyventojų nuomonę. Mat postalininiu laikotarpiu vis daugiau įtakos įgijo ir visuomenės nuomonė, jos reakcijos. 1956 m. neramumai Gruzijoje parodė valdantiejiems, jog su visuomene, o ypač su jos tautiniais sentimentais, būtina skaitytis.

Taigi, kiekvienas rusifikacinės politikos lygmuo įgyja po dvi išraiškas. Centro formalioji ideologija skelbia apie tautų draugystę, „nacionalinių kultūrų suklestėjimą tarybinių tautų šeimoje“, visų tautų lygybę ir kovoja su griaunančiais buržuaziais nacionalizmais. Reikia pabrėžti, kad formalioji ideologija nebuvo tik kalbos. Ji veikė ir politinę praktiką bei kasdienybę: respublikų dekados Maskvoje ir viena pas kitą, nacionalinių literatūrų vertimai į rusų ir kitas SSRS tautų kalbas, sovietinis politikorektiškumas tautiniu atžvilgiu viešumoje. Ji lėmė ir renacionalizaciją, kai tautinės kultūros stiprintos formuojant sovietinius jų variantus. Ne tik dėl ideologinės tautų lygybės – tautinių sentimentų panaudojimas padėjo giliau sovietizuoti, geriau paveikti įvairių tautų atstovus.

Tačiau šalia to egzistuoja operacinės ideologijos nulemta Centro politika. Ji nurodo, kiek rusų kalbos pamokų turi būti mokyklose, kaip atlaidžiai žiūrėti į tai, yra Lietuvoje gatvių pavadinimai neparašyti rusiškai

ir pan. Ji taip pat bandė pagrįsti rusų kalbos įtakos didėjimą Sovietų Sąjungoje bei bandyti legitimuoti šį procesą įtraukiant jį į oficialiąją ideologiją. Joje nuolat blaškytasi tarp noro asimiliuoti, rusifikuoti ir unifikuoti bei tarp vietinių tautų savitumo palaikymo ir stiprinimo.

Rusifikacija stiprėjo paraleliai su unifikacijos ir centralizacijos stiprėjimu Sovietų Sąjungoje. 6-7 deš. oficialiajame lygmenyje diegta ideologinė – patriotinė sovietizacija, kuri turėjo tarsi nekreipti dėmesio į tautinius skirtumus ir, reikia manyti, pamažu juos sunaikinti. Po Stalino mirties susilpnėjo ir rusifikacija, tautybių politika retai minima. Tačiau jau 7 deš. pradžioje pradėta pamažu stiprinti centralizaciją: 1962 m. sumažinamos Liaudies ūkio tarybų teisės. Tuo pačiu Chruščiovas 1961 m. XXII partijos suvažiavime pateikė detalią tautų vystymosi teoriją, jau į formalų lygmenį perkelti rusifikacinius užmojus. Anot jos, tautybės toliau vystysis per jų etninių kultūrų sužydėjimą (расцвет), bet šis procesas dialektiškai ves į tautybių suartėjimą (сближение), kol bus pasiektas susiliejimas (слияние) ir taip sukurta nauja sovietinė tauta. Tačiau ši teorija nauja rusifikacijos kampanija iš pradžių nevirto tiek dėl politinių kovų Centre, tiek ir dėl to, jog prieštaravo visuomenėje vyravusioms tendencijoms, vis stiprėjusiai nacionalizacijai. Po 1964 m. iš oficialių kalbų apie tautybių ateitį dingo asimiliacionistinis terminas слияние. Išlaikytas terminas сближение, bet Brežnevas pabrėžė, kad suartėjimas vyks dėl objektyvių socialinių jėgų poveikio, o ne dėl dirbtinės partijos politikos.

Tačiau tokia švelni nacionalinė politika stiprino respublikų vadovybių autonomiją. O šios vadovybės savo valdžios sutvirtinimui naudojo sovietizuotą nacionalizmą. Sąjunginėse respublikose vis aktyvesni darėsi ir priešiški režimui nacionalizmai. 7 deš. bandymai kovoti su nacionalizmais stiprinant internacionalinį auklėjimą nebuvo sėkmingi.

Rimtesnė rusifikacinė politika pradėta vykdyti 8 deš. pradžioje, kai valdžioje galutinai įsitvirtinęs Brežnevas vėl bandė sustiprinti centralizaciją. 1972 m. pakeistas Gruzijos pirmasis sekretorius, kai jo išsikovota autonomija tapo nacionalizmo priedanga ir ekonominio Gruzijos nuosmukio priežastimi. Tačiau brežnevinės centralizacijos nesėkmę rodo tai, jog 1978 m. dėl masinių gruzinų protestų buvo palikta Gruzijos konstitucijos nuostata, jog valstybinė kalba Gruzijoje yra gruzinų.

Brežnevas prabilo nebe tik apie SSRS tautų suartėjimą – 1977 m. SSRS konstitucijoje konstatuota, kad susiformavo nauja sovietinė tauta. Taip operacinis rusifikacijos sustiprinimas perkeltas į formalųjį lygmenį. Juk sovietinės tautos pagrindą akivaizdžiai turėjo sudaryti vyraujanti SSRS rusų tauta. Taip ideologiškai pagrįsta rusifikacija atrodė tarsi natūralus, istorijos logiką tik padedantis įgyvendinti dalykas. Tačiau sovietinė vadovybė gana atsargiai interpretavo sovietinės tautos koncepto prasmę. Brežnevas teigė, kad sovietinės tautos socialinė ir politinė vienybė nereiškia tautinių skirtumų išnykimo. Brežnevo kalboje

1977 m. teigta, kad būtų pavojinga dirbtinai greitinti tautinės integracijos procesą. Taigi, galima matyti kompromisą formaliajame Centro politikos lygmenyje tarp asimiliacinių ir nacionalizacinių tendencijų.

Tačiau operacinis lygmuo buvo kiek kitoks: 8 deš. Taškento konferencijose buvo numatytos praktinės vieningos sovietinės tautos susiformavimo pagreitinimo priemonės. Ir jos buvo vykdomos didinant rusų kalbos pamokų skaičių nerusiškose mokyklose, gerinant rusų kalbos pamokų materialinį ir techninį aprūpinimą.

Kaip į tokią praktiką galėjo reaguoti respublikų vadovybė? Viena vertus, norėdami išlikti savo postuose, Lietuvos administracijos vadovai turėjo vykdyti Centro nurodymus, įgyvendinti taip pat ir operacinės Centro ideologijos nuostatas, ypač kai jos virsdavo konkrečiais nurodymais. Kita vertus, jie turėjo atsižvelgti ir į Lietuvos visuomenėje vyravusias nuotaikas, kurios buvo labai priešiškos rusifikacijai, rusų imigracijai į Lietuvą. Bet kokie neramumai ir ekscesai būtų silpninę jos pozicijas ir grėbę postų netekimu. O kad neramumai tautiniu pagrindu yra įmanomi, Lietuvos vadovams aiškiai parodė 1955-56 m. Vėlinių įvykiai. Todėl respublikos vadovybė laviruodavo tarp Centro nurodymų vykdymo (kartais vykdymo simuliacijos) ir tarp atsižvelgimo į visuomenės nuomonę.

Dar daugiau, Lietuvos administracija turėjo ieškoti pačių veiksmingiausių būdų visuomenę paveikti, kontroliuoti, todėl buvo tiesiog priversta atsižvelgti į nacionalinius lietuvių interesus ir tuo pačiu stabdyti rusifikaciją, keliančią visuotinį nepasitenkinimą. Latviai čia nuėjo per toli, jų užmojai neišsileisti rusakalbių darbininkų kėlė pavojų SSRS vientisumui ir Centro valdžiai, todėl čia 6 deš. pabaigoje įvyko „valymai“, parodę Lietuvos vadovams, jog toks lavravimas turi ribas.

Taigi, ir Lietuvos lygmenyje administracijos politika įgyja oficialų bei operacinį lygmenį. Oficialiajame siekiama visaip kaip parodyti, jog visi centro nurodymai yra uoliai vykdomi. Taip Lietuvos administracija labai anksti pradeda vykdyti rusifikacinius 1975 m. Taškento nutarimus (leisti žurnalą „Rusų kalba mokykloje“).

Operaciniame lygmenyje siekta ginti lokalius interesus ir nepastebimai priešintis tiems centro nurodymams, kurie bandė vystyti respubliką per greitai ekonomiškai ar skatino kultūrinę asimiliaciją. Tai yra, vadovybė (tiek partinė, tiek administracinė) formaliai vykdydavo visus nurodymus, ataskaitos Centru būdavo tinkamai įformintos, tačiau žemesniame lygmenyje (ministerijų ir žinybų) keisdavo akcentus, vykdydavo ne taip uoliai, kartais ir savo atsakomybe. Vykdam Centro nurodymus kilusias problemas įvardindavo tik „tarp savų“, tačiau nepranešdavo Centru.

Taip nuo 68 m. Lietuvoje bandoma visais būdais stabdyti kapitalines investicijas į pramonę, nes su jomis ateidavo nauji industriniai objektai, kuriems nebeužteko vietinės darbo jėgos, reikėjo įsivežti rusakalbių darbuotojų, kaip atsitiko su atominė elektrine. O tai didino tautines įtampas ir kėlė tautinių

konfliktų galimybes bei reikalavo papildomų respublikos investicijų (gyvenamųjų namų statyba, atvykusių darbininkų aprūpinimas).

Kartu su tokiu bandymu riboti rusų imigraciją vyko ir ideologizuoto lietuviško tautiškumo stiprinimas, kartais peržengiantis oficialiosios ideologijos ribas. Čia vėlgi ne tiek tiesiogiai priešintasi rusifikacijai, kiek stiprintas lietuvių kalbos mokymas, kultūros ugdymas, turintys tarsi silpninti rusifikaciją, netiesiogiai jai priešintis.

Buvo siekiama paveikti ir tiesiogiai su rusifikacija susijusius Centro sprendimus, neretai naudojantis oficialiąja ideologija. Čia geras pavyzdys būtų 12 klasių mokymo įvedimas Baltijos šalyse 1986 m. Prisidengiant tuo, jog papildomi mokslo metai, palyginus su 11 metų mokymus kitose SSRS respublikose, padės lietuviams geriau išmokti rusų kalbą, iš tiesų buvo įvykdytas Centro reikalavimas padidinti rusų kalbos pamokų skaičių. Tačiau kartu pasiekta, jog nebūtų sumažinta lietuvių kalbos pamokų, kaip būtų turėję įvykti, jei mokymosi metų būtų likę tiek, kiek anksčiau, nes rusų kalbos pamokų kiekį buvo galima didinti tik lietuvių kalbos pamokų sąskaita. Taip pat ir reikalautas rusų kalbos mokymo valandų mokyklose padidinimas 1983 m. buvo vienas mažesnių SSRS – 1,5 val., kai Moldavijoje – 4 val.

Kokios tokios politikos pasekmės? Nemažėjantis etninių gyventojų procentas Lietuvoje (80%), nuolatinis komunistų partijos narių – lietuvių procento didėjimas, iki 8 deš. vid. mažiausia tarp Baltijos šalių imigracija į Lietuvą, didėjantis lietuvių procentas sostinėje.

Tiesioginiai pasikėsinimai į lietuvių kalbos teises, jos vartojimo mažinimas – tiesioginė rusifikacija – susilaukė didžiulio visos visuomenės nepasitenkinimo ir pasipriešinimo. Nuo buitinių konfliktų viešojoje erdvėje iki kultūrinio elito gynybinės pozicijos (VU taip ir nedėstyta rusiškai, lietuvių kalbos grynumo gynimas) ir Lietuvos administracijos veiksmų palaikančių tokią visuomenės poziciją – juk susitarimas su vietine visuomene buvo jų valdžios šaltinis.

Tačiau, kita vertus, vyko ir ne tokie džiugūs giluminiai dalykai. Būtina paminėti su ja susijusią visuomenėje vykusią labai stiprią, iš dalies savaiminę, iš dalies ir sąmoningai vykdytą rusianizaciją. Tai rusų kalbos ir kultūros žinojimas visuomenėje. Ji visiškai atitiko oficialiąją ideologiją ir ją labai sunku atskirti nuo sovietizacijos, kuri juk nemaža dalimi rėmėsi rusų kultūra. Ir ji didelio nepasitenkinimo visuomenėje nekėlė, dėl savo visuotinio vyravimo viešojoje erdvėje, medijose rusų kalba ir kultūra buvo priimama kaip natūrali kultūrinė aplinka: visi žinojo populiariausius rusiškus filmus, dainas, rašytojus, vis labiau plito rusų kalbos žinojimas, daugėjo naminio bilingvizmo atvejų, tegul (kol kas) ir fragmentiškų. O tai galima laikyti pirmuoju žingsniu visuomenės surusėjimo link.